

**ԻՍՄԵԹ ԻՆՅՈՆՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ
ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՄ**

1922 թ. հույների նկատմամբ քեմալականների տարած հաղթանակից հետո պառակտված Անտանտի երկրները սկսեցին նախապատրաստական աշխատանքներ տանել Թուրքիայի հետ պայմանագիր ստորագրելու համար: Այդ նպատակով Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքում գումարվեց վեհաժողով (1922 թ. նոյեմբեր – 1923 թ. հուլիս)՝ Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև բոլոր վիճելի հարցերը քննարկելու և առկա խնդիրներին լուծումներ առաջադրելու համար:

Ինչպես հայտնի է, Լոզանի վեհաժողովից թուրքերի սպասելիքները բավականին մեծ էին, ուստի շատ կարևոր էր պատվիրակության ղեկավարի ճիշտ ընտրությունը: Այդ իսկ պատճառով մինչ վեհաժողովը թուրքական կառավարող շրջանակներում քննարկվում էր, թե ով պետք է ղեկավարեր թուրքական պատվիրակությունը Լոզանի վեհաժողովում: Շատերը համոզված էին, որ վեհաժողովում թուրքական շահերը լավագույնս կներկայացնի նախարարների խորհրդի նախագահ Ռաուֆ բեյը¹: Հավանական թեկնածուների շարքում էր նաև արտաքին գործերի նախարար Յուսուֆ Քեմալ բեյը² և այլոք: Միակ մարդն, ում թեկնածությունը նույնիսկ չէր քննարկվել, Իսմեթ փաշան էր³: Այդուհանդերձ, Քեմալ փաշայի ընտրությունը կանգ է առնում հենց Մուստաֆա Իսմեթի վրա⁴: Նման որոշում կայացնելու համար նա շատ լուրջ հիմքեր ուներ: Նախ, Իսմեթ փաշայի ղեկավարությամբ թուրքական պատվիրակության վարած հաջող բանակցությունները Մուդանիայում Անտանտի երկրների հետ՝ ուղղված զինադադարի հաստատմանը, և երկրորդ՝ նրա նվիրվածությունը ազգային շարժմանը: Այս փաստերը Քեմալ փաշան չէր կարող հաշվի չառնել: Բացի այդ, Իսմեթ փաշան վայելում էր Մուստաֆա Քեմալի անձնական համակրանքը և անսահման վստահությունը, որը պահպանվում է վերջինիս նախագահության գրեթե ողջ ժամանակահատվածում:

Այսպիսով, որոշումը կայացված էր, և հենց այս որոշումը հետագայում առիթ դարձավ, որպեսզի Ռաուֆ բեյը վեհաժողովի ողջ ընթացքում իր մի շարք համախոհների հետ քննադատության ենթարկեր Լոզանում Իսմեթ փաշայի գործունեությունը:

Քեմալ փաշան կարծում էր, որ մնան կարևոր բանակցություններում անհրաժեշտ էր, որ Իսմեթ փաշան զբաղեցներ բարձր պետական պաշտոն: Ուստի, 1922 թ. հոկտեմբերի 25-ին արտաքին գործերի նա-

խարար Յուսուֆ Քեմալ բեյը Քեմալ փաշայի կարգադրությամբ հրաժարական է տալիս⁵: Հաջորդ օրը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (ԹԱՄԺ) քեմ քննարկումներ էր ընթանում այս հարցի շուրջ: ԹԱՄԺ-ում մեծամասնությունը ցանկություն չուներ տեսնել Իսմեթ փաշային արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնում: Այնուամենայնիվ, Իսմեթ փաշան մեծ դժվարությամբ ընտրվում է Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար⁶, քանի որ դա էր Մուստաֆա Քեմալի ցանկությունը:

Իսմեթ փաշան, չունենալով դիվանագետի փորձառություն, սկզբում հրաժարվում է նման պատասխանատու պարտականություն ստանձնել: Նա հասկանում էր, որ Լոզանում իրեն դժվար կլիներ գործ ունենալ արևմտյան փորձառու պետական գործիչների հետ, այնուամենայնիվ, նա ստիպված էր տալ իր համաձայնությունը՝ այդպիսով ընդունելով Քեմալ փաշայի առաջարկը որպես հրաման⁷:

Վեհաժողովի աշխատանքները սկսվում են 1922 թ. նոյեմբերի 20-ին: Քննարկվելիք հարցերի շարքում էր նաև Հայկական հարցը: Քննարկումներին մասնակցելու նպատակով Շվեյցարիա էին մեկնել հայկական երկու պատվիրակություններ՝ Հայաստանի Հանրապետության՝ (այն այլևս գոյություն չուներ) Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ, ինչպես նաև Ազգային պատվիրակությունը, որը ղեկավարում էր Գ. Նորատունկյանը: Այդ պատվիրակությունների մասնակցությունը մերժվում է վեհաժողովը հրավիրած եվրոպական տերությունների կողմից: Նրանք գտնում էին, որ Հայաստանն ընդունել էր խորհրդային իրավակարգ, որի իշխանություններն իրենք չէին ճանաչել:

Հայկական հարցի վերաբերյալ թուրքական պատվիրակության դիրքորոշումը ավելի քան հստակ էր: Այն հիմնվում էր դեռ վեհաժողովից առաջ ԹԱՄԺ-ի կողմից պատրաստված 14 հոդվածից բաղկացած ուղեցույցի վրա: Այդ ուղեցույցի առաջին հոդվածում նշվում էր, որ Հայկական օջախի⁸ գաղափարը քննարկման առարկա չէր կարող դառնալ, հակառակ դեպքում թուրքական կողմը բանակցություններն անհապաղ պետք է դադարեցներ⁹:

Ուղեցույցի առաջին հոդվածը բավականին հստակ էր և կտրուկ. Իսմեթ փաշան Անկարայից մի նոր հաստատման կարիք չուներ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում կարող էր ինքնուրույն ընդհատել բանակցությունները¹⁰:

Իսմեթ փաշան, առաջնորդվելով վերոհիշյալ ուղեցույցով, վեհաժողովի աշխատանքների հենց սկզբից հայկական երկու պատվիրակությունների ղեկավարներ՝ Ավ. Ահարոնյանի և Գ. Նորատունկյանի հետ ունեցած հանդիպումներում, ամենայն հստակությամբ, ներկայացնում է իր դիրքորոշումը, հայտարարելով, որ Թուրքիայի մասնատումը հանուն հայկական «արհեստական պետության» բացառվում է և ընդգ-

ծում. «Ձեր պահանջը երբեք չենք ընդունի, այդ լինելու բան չէ, երբեք չենք մտածի դրա մասին... Այս վեհաժողովում Թուրքիայի ճակատագիրն է որոշվում: Եթե ցանկանում եք, շարունակեք ձեր բանակցությունները մինչև վերջ: Սակայն այդ դեպքում մենք այլևս չենք հանդիպի»¹¹: Իսկ երբ հայկական կողմը հարց է բարձրացնում՝ Արևմտյան Հայաստանից հայերի անհետացման մասին, Իսմեթ փաշան հայտարարում է. «Հայերը սիրում են ճանապարհորդել, հաճախ թողնում են իրենց բնակավայրն ու մեկնում Ստամբուլ, ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ես մման բան չգիտեմ: Հայերի ու թուրքերի հետ կապված հարցերը հիմնականում լուծվել են ըստ պայմանագրերի»¹²: Իսկ Թուրքիայում մնալ ցանկացող հայերը, ըստ նրա, դեռ վաղուց պետք է հասկացած լինեին, որ պետք է ապրեին որպես լավ քաղաքացիներ¹³:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Ավ. Ահարոնյանի տարբեր հանդիպումներն արևմտյան պետական գործիչների հետ արդեն որոշակիորեն ցույց էին տվել նաև վերջիններիս մոտեցումները Հայկական հարցի վերաբերյալ, որոնք հայերի համար հուսադրող չէին, և վկայում էին արևմտյան և թուրք դիվանագետների միջև ձեռք բերված համաձայնության: Այս առումով ուշադրության է արժանի Ֆրանսիայի վարչապետ Ռայմոն Պուանկարեի դիքորոշումը. «...Ինչպես ասացի, Հայկական Home-ը (Հայկական օջախ - Թ. Ա.) օրակարգի մեջ է: Բայց կրկնում եմ, դժվարությունն այդ չէ, այլ այն, որ թուրքերը կարող են մերժել, և մենք հնար չունենք նրանց հակադրվելու: Մենք չենք կարող նոր կոչվ հայտարարել Թուրքիային, ի վիճակի չենք այդ անելու: Սակայն Հայկական Home-ը կպահանջենք հնարավոր պայմաններում»¹⁴:

Այնուամենայնիվ, հայկական երկու պատվիրակությունները համատեղ վեհաժողովին ներկայացնում են հուշագիր, որն առաջարկում էր Հայկական հարցի երեք հնարավոր լուծում.

1. «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի սահմանագծած Հայաստանի (Էրզրումի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի և Վանի) տարածքում:

2. Խորհրդային Հայաստանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը՝ դեպի ծով ելքով:

3. Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում:

Այս առաջարկությունները հանդիպում են թուրքական պատվիրակության ղեկավարի կատաղի դիմադրությանը:

Վեհաժողովում Հայկական հարցի վերաբերյալ բուն քննարկումները սկսվում են 1922 թ. դեկտեմբերի 12-ին ռազմա-տարածքային հանձնաժողովի կայացած նիստերում, որի ընթացքում Իսմեթ փաշան այս հարցի հետ կապված պայքարի մեջ է մտնում արդեն արևմտյան դիվանագետների հետ:

Դեկտեմբերի 13-ի իր ելույթում, ի պատասխան լորդ Քերզոնի այն պնդմանը, որ անհրաժեշտ է Հայկական ազգային օջախ ստեղծել Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում կամ Կիլիկիայի հարավ-արևելյան որևէ մասում, Իսմեթ Ինյունյուն կտրականապես անհնար է համարում այդ պահանջի իրագործումը¹⁵:

Դեկտեմբերի 14-ի նիստի ընթացքում այն հարցին, թե հնարավոր չէ արդյոք Թուրքիայի նման մեծ երկրում որևէ անկյուն հատկացնել հայ ժողովրդին, թուրքական պատվիրակության ղեկավարը ցինիկորեն առաջարկում է վեհաժողովի մասնակիցներին հայերի համար «Ազգային օջախ» ստեղծել իրենց երկրներում, որոնք շատ ավելի մեծ են և շքեղ, քան Թուրքիան: «Երբեք թույլ չենք տա ազգային փոքրամասնություններին պաշտպանելու պատրվակով միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին և վնաս հասցնել Թուրքիայի ամբողջականությանն ու անկախությանը»¹⁶: Դիմելով արևմտյան դիվանագետներին՝ նա մեկ անգամ ևս ընդգծում է, որ «Հայկական օջախ պահանջելով վերջիններս նպատակ են հետապնդում ոչ թե ներդաշնակություն հաստատել Թուրքիայի ժողովրդի մեջ, այլ քանդել այն և ավելացնում. «...շատ ջանք ենք գործադրել համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մեր երկիրը փրկելու համար: Ձեր հասարակության վարած պայքարը մեր հաղթանակի համեմատ շատ անկարևոր է»¹⁷:

Սակայն Իսմեթ փաշայի նմանատիպ ելույթներն այսքանով չեն սահմանափակվում:

Ռազմա-քաղաքական հանձնաժողովի տասներեքերորդ նիստի ժամանակ լորդ Քերզոնը, անդրադառնալով Հայկական հարցին, նշում է, որ հայ ժողովուրդը, որն ունեցել է ողբերգական պատմություն, սակայն պահպանել է իր ազգային ոգին, արժանի է, որպեսզի ապրի իր սեփական երկրում: Ներկա գտնվողները շատ լավ հասկանում էին՝ ինչ ասել է ողբերգական պատմություն, սակայն դա չի խանգարում, որպեսզի թուրքական պատվիրակության ղեկավարը իր երկար ճառում հայտարարի, որ հայերն իրենց ճիշտ պահվածքի և հավատարմության համար են արժանացել թուրքերի վստահությանը և երկրի վարչական մարմիններում ստացել կարևոր պաշտոններ և «Միլլեթ-ի սադիբա»՝ «հավատարիմ ժողովուրդ» անունը: Իսկ Օսմանյան կայսրությունում բոլոր աղետների պատասխանատվությունը, ըստ Իսմեթ փաշայի, պետք է կրեր հենց հայ ժողովուրդը, որովհետև կառավարությունն ու թուրք ժողովուրդը ճնշումների էին դիմել միայն այն դեպքում, երբ նրանց համբերությունն իսպառ հատել էր, քանզի սադրողները եղել էին հենց քրիստոնյաները¹⁸: Իսկ այն հարցին, թե ուր են Թուրքիայում բնակվող 3 մլն հայերը, կամ կարող են արդյոք այն հարյուր հազարավոր հայերը, ովքեր ստիպված էին լքել իրենց հայրենի օջախը և բռնել

օտարության ճանապարհը, ապահով վերադառնալ Թուրքիա և հաստատվել այդ երկրում, Իսմեթ փաշան դիվանագիտորեն մանևրում է. «Դա այլ խնդիր է, այն առնչվում է Թուրքիայի ազգային անվտանգությանը»¹⁹: Ինչ վերաբերում էր 3 մլն հայերի անհետացմանը, ապա, խեղաթյուրելով վիճակագրական տվյալները, Իսմեթ փաշան, այդ թիվը համարելով չափազանցված, նշում է, որ Թուրքիայի պատմության ողջ ընթացքում և նույնիսկ ամբողջ աշխարհում երբեք չի եղել 3 մլն հայ²⁰: Նման հայտարարությունները պարզապես Իսմեթ փաշայի հակահայկական քաղաքականության մասն էին կազմում: Դրա վառ ապացույցն է 1922 թ. նոյեմբերի 22-ին Անկարա հասցեագրած իր հեռագիրը: Հեռագրում թուրքական պատվիրակության ղեկավարը Անկարայից պահանջել էր դադարեցնել Արևմտյան Հայաստանից հայերի վտարումները, պատճառաբանելով, որ իրեն դժվար է բացատրել աշխարհին, թե ուր են Թուրքիայում բնակվող հայերը²¹:

Այսպիսով, Հայկական հարցի շուրջ քննարկումներն իրավական որևէ ամրագրում չստացան: Իսկ այն բանից հետո, երբ թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես հայտարարությամբ հանդես եկավ, որ չի մասնակցի այնպիսի մի նիստի, որում խոսք է գնում Հայկական հարցի մասին, և դուրս եկավ՝ իր ետևից շրխկացնելով դուռը, Ալ. Խատիսյանի վկայությամբ. «Հայկական հարցի քննությունը դադարեցավ քաղաքական տեսակետով», իսկ ինչպես լորդ Բեքզոնն է նշում՝ «լուռ մահացավ»²²: Դիպուկ էր Բենալ Աթաթուրքի դիտարկումը. «Դա հայերի ամենամեծ պարտությունն էր, իսկ Թուրքիայի՝ հաղթանակը»²³:

Բենալ Աթաթուրքի դիտարկած «հաղթանակը» Հայկական հարցում զգալիորեն պայմանավորված էր Իսմեթ փաշայի դրսևորած ճկուն և ճարպիկ քաղաքականությամբ, որը շատ դեպքերում փոխարինվում էր կոպիտ և արհամարհական վերաբերմունքի: Լոզանում ի հայտ եկած նրա դիվանագիտական հմտությունները էլ ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվեցին նրա հետագա քաղաքական գործունեության մեջ՝ և վարչապետության և մախազահության շրջանում:

**ISMET İNÖNÜ AND THE DISCUSSION OF THE ARMENIAN QUESTION
AT THE CONFERENCE OF LAUSANNE**

In November 1922 a conference was held in Lausanne to sign a treaty between the split off countries of Entente and Turkey. The Armenian Question was among the discussed issues in Lausanne as well. The Head of Delegation, Ismet İnönü, always followed the guideline of 14 articles formulated by the Turkish Grand National Assembly where (in the 1st article) was mentioned that the Armenian Homeland could not be proposed for discussion in the conference at any rate. Relying on that article Ismet İnönü distinctly refused the fulfillment of the creation of Armenian Homeland in any part of Turkey. And owing to his flexible policy he prevented the return of thousands of Armenians to their homeland.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հուսեյն Ռաուֆ բեյ (1881-1964 թթ.): Հետագայում՝ Հուսեյն Ռաուֆ Օրբայ: Մասնակցել է Բալկանյան պատերազմին, 1918 թ. Տրապիզոնի վեհաժողովում գլխավորել է թուրքական պատվիրակությունը, 1918 թ. ստորգրել է Մուդրոսի զինադադարը, 1922-1923 թթ. Քեմալ Աթաթուրքի կողմից նշանակվել է Թուրքիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար:

2. Յուսուֆ Քեմալ (1878-1969 թթ.): Հետագայում՝ Յուսուֆ Քեմալ Թենգիբշենք: 1920 թ. նշանակվել է արդարադատության նախարար: 1921 թ. մարտի 16-ին Ռեզա Նուրի և Ալի Ֆուադ փաշայի հետ միասին ստորագրել է Մոսկվայի պայմանագիրը: 1921-1922 թթ.՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար, 1930-1933՝ Թուրքիայի արդարադատության նախարար:

3. Aydemir Ş., İkinci Adam, İstanbul, 1993, s. 215.

4. Aydemir Ş., նշվ. աշխ., էջ 216:

5. Поцхверия Б., Турция между двумя мировыми войнами, М., 1992, с. 66.

6. Dr. Nur R., Lozan hatıraları, İstanbul, 1991, s. 5.

7. Кемаль М., Путь новой Турции, т. 4, М., 1934, с. 97.

8. Լոնդոնի խորհրդաժողովում ընդունված փաստաթղթում Հայաստանի մասին ընդունվեց առանձին հոդված՝ 9-րդ հոդվածը, որտեղ Սերի Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին 88-րդ հոդվածը փոխարինվում էր հայերի մասին Ազգային օջախ ստեղծելու մասին մի կետով:

9. Ertan T., Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu,
<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale15.html>

10. Şimşir B., Ermeni meselesi 1774-2005, Ankara, 2006, s. 186.

11. İnönü İ., Hatıralar, İkinci Kitap, Ankara, 1987, s. 8.
12. Uras E., Tarihte ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, s. 732.
13. Gürün K., Ermeni dosyası, Ankara, 1983, s. 300.
14. Մհարոնյան Ավ., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Ե., 2001, էջ 221:
15. Barçın K., Sevr ve Lozanda Ermeni sorunu, Isparta, 2002, s. 61.
16. Burak M., Lozanda Ermeni meselesi tartışmaları.
- <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=1062>
17. İnönü İ., նշվ. աշխ., էջ 82:
18. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Ե., 1972, էջ 745:
19. Армянский вопрос на Лозаннской конференции, извлечения из протоколов, Тифлис, 1926, с. 31.
20. Gürün K., նշվ. աշխ., էջ 301:
21. Burak M.,
<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=1062>
22. Բայբուրյան Վ., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Ե., 2006, էջ 336:
23. Nasibian A., Britain and the Armenian Question 1915-1923, London, p. 235.